

ÜZVİ KİMYANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ONLARIN TƏDRİSİ METODİKASI

G.Ə. Bəkirova

Gəncə Dövlət Universiteti, doktorant

Üzvi kimyanın karbohidrogenlər bölməsini düzgün tədris etmək üçün onun giriş hissəsi aşağıdakı kimi tərtib edilməlidir.

1. Kimya dili

Hər bir elm ona aid biliyi təsvir etmək üçün öz dilindən istifadə edir. Kimya dili iki hissədən ibarətdir: ümumi hissə (təbii sözlər dili) və spesifik hissə (kimyəvi terminologiya, nomenklatura və simvollar).

Kimyəvi simvollar müəyyən obyektləri, hadisələri özündə əks etdirən kimyəvi işarələrin şərti sistemidir. Kimyəvi simvollara misal kimyəvi for mullar və tənlilikləri göstərmək olar.

Kimyəvi işarələr elmə Bertselius tərəfindən daxil edilmişdir. O, kimyəvi elementləri hərfi simvollarla işarə etməyi təklif etmişdir. Elementin kimyəvi işarəsi göstərir:

- elementin beynəlxalq işarəsini;
- elementin bir atomunu və simvolundakı atomları;
- elementin nisbi atom kütləsini;
- biratomlu bəsit maddənin molyar kütləsini.

Məsələn, kalsium elementi üçün Ca kimyəvi işarəsi onun bir atomunu, nisbi atom kütləsini ($A_r(\text{Ca})=40$) və əmələ gətirdiyi bəsit maddənin molyar kütləsini ($M(\text{Ca})=40$ q/mol) göstərir.

Kimyəvi formul anlayışı elementlərin valentliyi və maddənin tərkibinin müəyyən edilməsindən sonra XIX əsrdə elmə daxil edilmişdir. Maddənin formulunun təyin olunmasında maddə tərkibinin sabitliyi və Avoqadro qanunu mühüm rol oynamışdır.

Kimyəvi formulun köməyi ilə molekulyar quruluşlu (məsələn, CO_2) və qeyri-molekulyar quruluşlu (məsələn, NaCl) maddələrin tərkibini göstərmək olar

Elementlərin valentliyi və ya oksidləşmə dərəcəsi əsasında maddənin kimyəvi formulunu tərtib etmək olar.

Kimyəvi formul göstərir:

- maddənin beynəlxalq formulunu;*

- b) maddənin adını;
 c) maddənin bir molekulunu;
 d) maddənin 1 molunu;
 e) maddənin keyfiyyət tərkibini (hansı kimyəvi elementlərdən əmələ gəl
 diyini)
 f) maddənin kəmiyyət tərkibini (maddə molekulunda hər bir
 elementdən neçəsinin olduğunu);
 g) maddənin nisbi molekul kütləsini;
 h) maddənin molyar kütləsini.

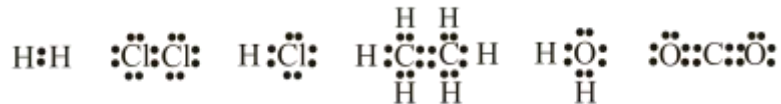
Kimyəvi formul maddə tərkibinin kimyəvi işarələr və indekslərlə şərti yazılışdır.

Molekulyar (həqiqi) formul maddənin həqiqi tərkibini göstərir. Məsələn, hidrogen (H_2), xlor (Cl_2), karbon-dioksit (CO_2), etan (C_2H_6), su (H_2O) və s.

Sadə formul yalnız molekulda atomların say nisbətini göstərir. Məsələn, molekul formulu CH_3 olan maddə yoxdur, lakin bu etanın (C_2H_6) sadə formuludur. CH_3 formulu göstərir ki, karbon və hidrogen 1:3 say nisbətində birləşmişlər. Lakin etanın nisbi molekul kütləsi 30-dur. Sadə formulun (CH_3) nisbi molekul kütləsi isə 15-dir.

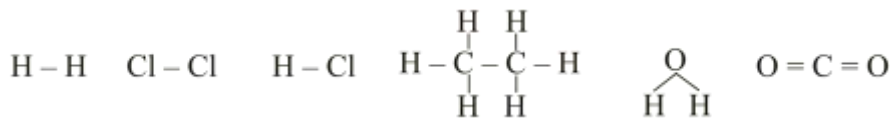
Elektron formulu molekulda kimyəvi rabitələrin sxematik əmələ gəlməsini göstərir.

Məsələn:

Qrafik (quruluş) formulu molekulda atomların birləşmə ardıcılığını göstərir. Qrafik formulda rabitəni yaradan hər bir elektron cütü bir xətlə göstərilir.

Məsələn:

Ümumi formul aid olduğu birləşmələr sinfini və ya qrupunu müəyyən edir. Məsələn, IA qrup elementlərinin:

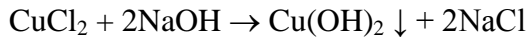
oksidləri X_2O ($X=$) Li, Na, K, Rb, Cs;

hidroksidləri XOH ($X=$) Li, Na, K, Rb, Cs.

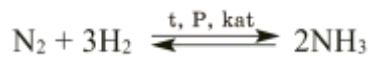
Deməli, IA qrup elementlərinin oksidləri üçün ümumi formul X_2O və ya R_2O , hidroksidləri üçün isə XOH və ya ROH kimi yazıla bilər.

Formullann əsasında kimyəvi hesablamalar aparılır, maddənin kimyəvi xassəsi, onun tərkibindəki elementlərin valentliyi, oksidləşmə dərəcəsi təyin edilir. Kimyəvi formullar əsasında kimyəvi tənlik yazılır.

Kimyəvi tənlik kimyəvi reaksiyaların kimyəvi formul və əmsallarla şərti yazılışdır. Məsələn:

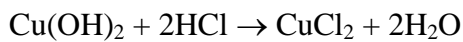

Kimyəvi tənliklərdə xüsusi işarələrlə əmələ gələn çöküntünü (\downarrow) və qaz halında ayrılan maddəni (\uparrow), eləcə də reaksiyanın getmə şəraitini; qızdırdıqda (t), yüksək təzyiqlik altında getdikdə (P), katalizator iştirakı ilə getdikdə [katalizator] və s. göstərilir.

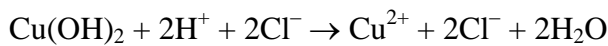

Siz artıq bir neçə növ tənliklərlə (molekulyar, ion, elektron, sxematik) tanış olmusunuz.

Molekulyar tənlik kimyəvi formul və kimyəvi işarələrin (bəsit maddələr üçün) köməyi ilə yazılır.

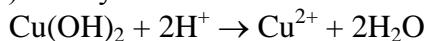

Tam ion tənliyi məhlulda mövcud olan və kimyəvi reaksiyada iştirak edən bütün hissəciklərin (molekullar, ionlar) vasitəsilə yazılır. Aşağıdakı prinsip əsasında tərtib olunur:

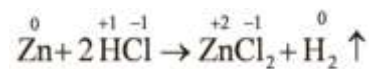

Bütün qüvvətli elektrolitlər ion şəklində, qeyri-elektrolitlər (çöküntülər, az dissosiasiya edən maddələr) isə molekulyar şəkildə yazılır.

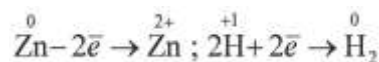
Qısa ion tənliyi yalnız reaksiyada iştirak edən hissəciklərin (qeyri-elektrolit, ionlar) köməyi ilə tərtib olunur.

Elektron tənliyi oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında elektronların keçidini göstərir:

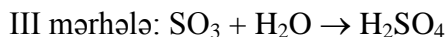
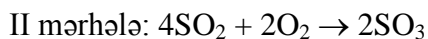
Elektron tənliyi:

Sxematik tənlik bir neçə mərhələdə gedən reaksiyaya aid məsələləri həll etdikdə qısaltılmış şəkildə oxla göstərilir.

Məsələn, piridən sulfat turşusunun alınması zamanı aşağıdakı mərhələlər

gedir:

Bunların əsasında sxematik tənlik yazmaq olar: $\text{FeS}_2 \rightarrow 2\text{H}_2\text{SO}_4$

Beləliklə, kimyəvi işarələr, formullar və tənliklər real baş verən proseslərin mahiyyətini dərk etməyə kömək edir. Kimyəvi simvolika bütün dünya ölkələri üçün eynidir. Məsələn, sizin əlinizə Çində çap olunan kimya jurnalı düşərsə, siz kimyəvi formullara görə hansı maddədən söhbət getdiyini anlaya bilərsiniz.

1.1. Kimya dili mövzusunun tədrisi metodikası

Standart: 1.1.1. Maddələrin (qeyri-üzvi və üzvi) tərkibini, quruluşunu, fiziki xassələrini şərh edir, təqdimatlar hazırlayır. **1.3.1.** Qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrin tərkibinə və quruluşuna aid hesablamalar aparır.

Təlim məqsədi:

Kimyanı öyrənmək üçün simvollar, işarələr, kimyəvi formullar, kimyəvi tənlikləri yazır, onları şərh edir, kimyanı öyrənmək vasitələri haqqında kiçik təqdimat hazırlayır.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə, klaster

İş formaları: kollektiv, qruplarla iş

İntegrasiya: F.: 2.1.3.

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, holistik cədvəl

Motivasiya:

Şagirdlərin tələbləri üzərində dərs qurmaq məqsədilə təlim prosesində materialların elektronlaşdırılması, görüntülü materialların daha çox hazırlanması daha yaxşı nəticə verir. Bu baxımdan mövzunu şagirdlərə çatdırmaq üçün nəzəri materialı Power Point proqramında hazırlanmış slaydlarla nümayiş etdirmiş olsanız, daha faydalı olar. Şagirdlərin VII, VIII sinifdə əldə etdikləri ilkin bilikləri müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı sualla sinifə müraciət edin:

– Kimyəvi formul, elektron, qrafik formul, kimyəvi tənlik necə tərtib olunur?

Təlim prosesini onların maraq və ehtiyacları üzərində qurmaq üçün mövzu ilə bağlı nələr öyrənmək istədiklərini, nəyi daha çox gərəkli hesab etdiklərini müəyyənləşdirin.

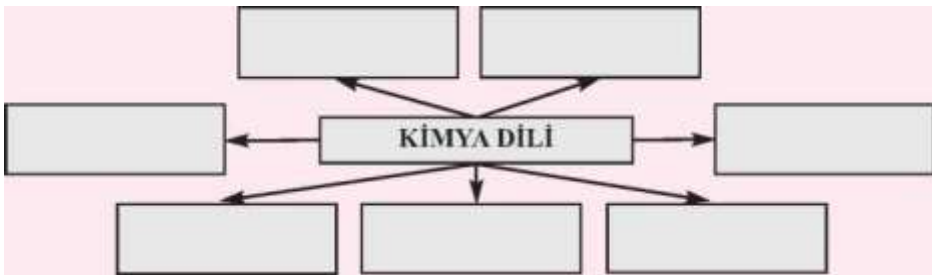
TƏDQİQAT SUALI: Kimyanı öyrənmək üçün nələr bilməliyik? sualı tədqiqat sualı *kimi sizə yararlı ola bilər.*

TƏDQİQATIN APARILMASI:

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dərs tədris ilinin ilk dərsi olduğu üçün «Diaqnostik qiymətləndirmə» testini öncədən artırmaqla şagirdlərinizin icrasına

verin. Bu sizə şagirdlərinizin ilkin bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməyə, mövcud potensialını dərinləşdirməyə imkan yaradacaqdır.

Elektron nümunənidə ilk slaydlarda kimyəvi simvollar, işarələr, formullar, tənliklər ilə bağlı müxtəlif şəkillər yerləşdirmək olar. Bu görüntülər ətrafında şagirdlərinizin idrak fəallığına nail olarsınız. Sonra mövzunun fərdi oxunuşunu təşkil edin. Oxu prosesi bitdikdən sonra təqdim edilmiş «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» xanasındaki tapşırığı icra etmək üçün şagirdlərə qruplara bölünməyi təklif edin. Bu zaman hər bir qrupa tədqiqat apararaq təqdimat hazırlamağı tapşırın.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:
<p>Əziz şagirdlər! Siz əvvəlki siniflərdə kimyanın əsas anlayışları, qanun və qanunauyğunluqlar, qeyri-üzvi və sadə üzvi birləşmələr haqqında müəyyən bilikləri əldə etmişiniz. Məhz bu biliklərə əsaslanaraq bu şaxələnməni təhlil edin və fərziyyələrinizi qeyd edin. Sizcə, kimyanı öyrənmək üçün nələri bilmək lazımdır? Boş xanaları doldurun.</p>

ƏLAQƏLƏNDİR:
Sizin danışmaq dilinizi bilməyən kimyaçı, sizcə, kimə müraciət etməlidir?
MÜZAKİRƏ ET:
Necə bilirsiniz, kimyanı öyrənmək sizə həyatda lazımdır mı? Düşünün və müzakirə edin.

Əgər məktəbdə kompüter varsa, şagirdlər təqdimatlarını kompüter vasitəsilə təqdim edə bilirlər. Əgər məktəbin maddi-texniki bazası buna imkan vermirsə, o zaman qruplara A3 vərəqlər, rəngli markerlər, dərslik və ədəbiyyat təqdim edin. Bu halda hər qrupa yaxşı tərtibat qabiliyyəti olan şagirdlərin əyləşməsinə şərait yaradın.

Təqdimatlar hazırlandıqdan sonra, əgər onlar elektron variantdadırsa, görüntü nümayişini təqdim etməklə təqdimatları dinləyin. Əgər belə deyilsə, o zaman təqdimatları sərgiləməklə nümayişinə nail olun.

Sonra «Əlaqələndir» xanasında verilən tapşırığı həmin tərkibdə qrupların

icrasına verin. Dərslərdəki məlumatdan, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməklə cədvəlin tamamlanmasına nəzarət edin. Prosesi müşahidə edin və formativ dəftərçənizdə qeydlərinizi edin. Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra qrupların təqdimatını dinləyin.

Hər iki halda nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Bu zaman təqdimatları həm elmi, həm də dizayn baxımından təhlil edin. İkinci tapşırığın nəticələrini təhlil edin. İstinad etdikləri ədəbiyyatı göstərməyi tələb olaraq qarşıya qoyun. Səhvlər üzərində iş üçün vaxt ayırın. Bu prosesin yerində icrasına nail olun.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsi. Ümumiləşdirici tapşırığı («Müzakirə et») böyük formatda hazırlamaqla (elektron variantında da ola bilər) kollektiv icra edin. Düzgün və maraqlı fikirləri təqdim edin.

Qiymətləndirməni holistik sxem üzrə aparın. Bütün təlim prosesi boyu vəsaitin sonunda sizə təqdim olunan rubriklərə əsasən fərdləri dəyərləndirin.

Qruplarda fəaliyyəti isə təqdim olunan sxem üzrə meyarlara əsasən qiymətləndirin.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Kimyanı öyrənmək üçün nələri bilmək lazım olduğunu şərh etmə					
2.	Kiçik təqdimat hazırlama					
3.	Tərtib etmə bacarığı					
4.	Müzakirə etmə mədəniyyəti					
5.	Birgəfəaliyyət bacarığı					

2. Kimyəvi terminologiya və nomenklatura

Kimyəvi terminologiya Lavuazyə tərəfindən təklif olunmuşdur. O, xüsusi sözlərlə anlayışı qısaca ifadə etməyə kömək edir. Məsələn, kimyəvi formul, kimyəvi tənlik, kimyəvi rabitə və s.

Kimyəvi terminologiya - elementlərin, maddələrin hissəciklərinin və onların qruplarının adlarından ibarət ümumiləşdirilmiş termindir. Məsələn, «Oksidlər» sözü oksigenin oksidləşmə dərəcəsi -2 olan biri oksigen olmaqla iki elementdən əmələ gəlmiş mürəkkəb maddələri əks etdirən termindir.

Oksidlərin nomenklaturası özündə hər bir oksidin adını, oksidlərin müxtəlif tiplərini (əsas, turşu, amfoter, qarışıq) əks etdirir.

Maddələrin adı və formulu ümumi qəbul olunmuş sistemlə tərtib olunur. Bu sistemi *sistematik və ya Beynəlxalq nomenklatura* adlandırırlar. Qeyri-üzvi

maddələrin sistemativ nomenklatura ilə adının əsasını elementlərin adı təşkil edir. Ona görə də bütün bəsit maddələrin adı müvafiq kimyəvi elementin adı kimi adlandırılır.

Mürəkkəb qeyri-üzvi birləşmələri adlandırarkən elementin adına ya şəkilçi, ya da sözünü əlavə olunur. Bu da maddənin aid olduğu sinfə uyğun müəyyən edilir. Əgər element dəyişkən valentlik göstərsə, onun adından sonra mötərizədə Roma rəqəmi ilə oksidləşmə dərəcəsi göstərilir. Mürəkkəb maddəni adlandırarkən onun formulunu şərti olaraq iki hissəyə (elektromüsbət və elektromənfi) ayırırlar. Mürəkkəb maddənin adının əvvəlində elektromüsbət hissənin, sonra isə elektromənfi hissənin adı deyilir. Məsələn: $FeSO_4$ - dəmir(II)sulfat; CuO - mis(II)oksid

2.1. Kimyəvi terminologiya və nomenklatura mövzusunun tədrisi metodikası

Standart:

1.1.1. Maddələri (qeyri-üzvi və üzvi) tərkibinə, quruluşuna əsasən adlandırır.

Təlim məqsədi:

Şagird xüsusi sözlərlə anlayışı qısaca ifadə edir, elementlərin, maddələrin hissəciklərinin və onların qruplarının adlarına əsasən ümumiləşdirmələr edir, ümumi qəbul olunmuş sistemlə maddələrin adını və formulunu şərh edir.

İş üsulları: beyin həmləsi, BİBÖ, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: kollektiv, qruplarla, cütlərlə iş

İntegrasiya: F.: 2.2.2.

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, holistik cədvəl

Motivasiya:

IX sinifdə qeyri-üzvi və sadə üzvi maddələri adlandırmaq qaydaları barədə məlumat aldıklarını xatırlatmaqla BİBÖ cədvəlini ya elektron variantda, ya da lövhəyə çəkməklə şagirdlərinizə onun tərkibini tamamlamaq üçün müraciət edin. Bir neçə qeyri-üzvi və sadə üzvi maddənin formulunu ya elektron variantda, ya da lövhədə yazmaqla verilən materiala əsasən maraqlı motivasiya qurmaq mümkündür.

TƏDQIQAT SUALI:

– *Kimyəvi formula əsasən maddəni adlandırmaq üçün biz nələri bilməliyik?* - kimi tədqiqat sualı tərtib edə bilərsiniz. Siz fərqli variant da seçə bilərsiniz. Lakin unutmayın ki, tərtib olunan tədqiqat sualında problem standartın tələbinə doğru yönəldilməlidir.

TƏDQIQATIN APARILMASI:

Şagirdlərdə motivasiya maraqlarını yaratdıqdan sonra onlara qruplarda oxu təklif edin. Sonra qrupun üzvləri ayrı-ayrılıqda bu mövzuyla bağlı onları maraqlandıran sualları tərtib etsinlər. Yeni terminlərlə rastlaşdıqlarsa, onun mənasını dərslərin sonunda lüğətdən araşdırsınlar. Qruplar oxunu bitirdikdən sonra suallarını və ona tapdıqları cavabları müqayisə və müzakirə etsinlər. Müqayisə zamanı oxşar və fərqli fikirləri təhlil etməyi tövsiyə edin. Əgər qrup nümayəndələrinin cavabını tapmadığı sual qalıbsa, onu sinfin müzakirəsinə verin və onun müəyyən edilməsinə dəstək olun. Hazırlanan arayışla cütlərin qruplarda birləşib ümumi bir variant hazırlamasına şərait yaradın. Həmin qruplara «Əlaqələndir» xanasındaki tapşırığı icra etməyi tapşırın və bunun üçün vaxt ayırın.

ƏLAQƏLƏNDİR:

Cədvəldəki boş xanaları doldurun.

Adı	Kimyəvi formül	Aid olduğu sinif
	Na ₂ O	
	CH ₄	
		alkenlər
	H ₂ SO ₄	
Sink-oksit		

MÜZAKİRƏ ET:

Necə bilirsiniz, kimya dilini bilmək sizə həyatda lazımdır mı? Düşünün və müzakirə edin.

ÜMUMİLƏŞDİRMƏ:

I) Qeyri-üzvi və II) üzvi maddələri müvafiq olaraq seçin və adlandırın.

a) Al₂O₃ b) C₂H₆ c) Fe₂O₃ d) C₂H₅OH e) CuCl₂

Ümumi nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Ən maraqlı və məqsədə uyğun arayışı səs çoxluğu ilə seçin. Qrupların təqdimat hazırlaması üçün sinifdə kompüterin varlığı mütləq deyil. Bunu vərəqlərdə də hazırlamaq olar. «Müzakirə et» xanasındaki sualı da qrupların diqqətinə çatdırın ki, onu təqdimatlarına əlavə edə bilsinlər. Hər təqdimatın müzakirəsini təşkil edin. Nəticələri doğru və yanlışlıq baxımından təhlil etməklə düzəlişlər üçün şərait yaradın.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsi üçün verilmiş ümumiləşdirici tapşırığın yerinə yetirilməsini keçən dərslərdəki kimi vaxtınıza uyğun təşkil edin.

Qiymətləndirməni holistik sxem üzrə aparın.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Maddələrin formuluna əsasən onun hansı sinfə aid olduğunu müəyyənlətmə və onu adlandırma					
2.	Müzakirə etmə mədəniyyəti					
3.	Birgəfəaliyyət bacarığı					

3. Üzvi kimyanın predmeti

Qeyri-üzvi kimyanı öyrənərkən ən müxtəlif birləşmələrlə tanış olmusunuz. Lakin bu zaman hər hansı bir elementin bütün maddələrin tərkibində olması ilə rastlaşmadınız. Yəni elə bir element yoxdur ki, bütün qeyri-üzvi birləşmələrin tərkibində olsun. Üzvi maddələrin tərkibində isə digər elementlərlə yanaşı, həmişə karbon vardır.

Karbon birləşmələrinin quruluşunun, kimyəvi çevrilmələrinin öyrənilməsi üzvi kimyanın predmetini təşkil edir.

Üzvi və qeyri-üzvi maddələr. Üzvi maddələrin tərkibinə karbonla yanaşı, əsasən, hidrogen, oksigen və azot, bəzi hallarda kükürd, fosfor, halogenlər və digər elementlər daxildir. 15 milyondan çox üzvi birləşmə məlumdur və onların sayı getdikcə artır. Qeyri-üzvi maddələrin sayı isə xeyli azdır (700000). Bütün kimyəvi elementlərdən yalnız karbon bu cür çoxlu sayda birləşmələr əmələ gətirir.

Üzvi birləşmələrlə biz hər addımda rastlaşırıq. Onlar bütün bitki və heyvan orqanizmlərində olur və bizim qidamızın (çörək, ət, tərəvəz və s.) tərkibinə daxildir. Üzvi birləşmələr paltar hazırlamaq üçün materialdır, müxtəlif növdə yanacaqlar əmələ gətirir.

Biologiya kursundan bizə məlumdur ki, qeyri-üzvi və üzvi maddələr arasında qarşılıqlı çevrilmə mümkündür. Bu, sübut edir ki, onlar arasında kəskin prinsiplial fərq yoxdur və təbiətdə bütün maddələr qarşılıqlı əlaqədədir.

Karbonun oksidləri (CO , CO_2), karbonat turşusu (H_2CO_3) və onun bütün duzları (məsələn, Na_2CO_3 , $NaHCO_3$, $CaCO_3$, $Ca(HCO_3)_2$ və s.), karbidlər (Al_4C_3 , CaC_2), CS_2 və s. qeyri-üzvi birləşmələrə aiddir. Karbonun digər birləşmələri isə üzvi birləşmələrə aiddir.

Niyə üzvi maddələrə, bir qayda olaraq, üzvi kimya adlanan xüsusi kursda baxılır? Bunun səbəblərindən biri *bütün üzvi maddələrin molekullarının tərkibinə karbonun daxil olması faktıdır*. Qeyri-üzvi kimyada isə oxşar misal yoxdur.

Üzvi kimya kimyanın karbonun birləşmələrini və onların çevrilmələrini öyrənən bölməsidir.

Hazırda üzvi maddələrə canlı orqanizmlərdə əmələ gələn və tərkibində karbon olan maddələri, eləcə də tərkibində karbon olan sintetik (sintez olunan) birləşmələri aid edirlər. Sintetik maddələrə, həmçinin müxtəlif polimerlər də daxil edilə bilər. Onlardan plastik kütlələr, boyaqlar, liflər, tibb preparatları hazırlanır.

Üzvi birləşmələrin sayının çoxluğu və onların xüsusi xassələri üzvi kimyanın niyə qeyri-üzvi kimyadan ayrıca öyrənilməsini izah edir.

Üzvi kimyanın yaranması. İnsanlar üzvi maddələrlə çox qədimdən tanışdır. Bizim ulu babalarımız parçaları rəngləmək üçün təbii boyalardan, qida məhsulu kimi bitki və heyvan yağlarından, çuğundurda alınmış şəkərdən istifadə etmişlər, spirtin qıçqırmasından sirkə almışlar.

Lakin karbon birləşmələri haqqında elm yalnız XIX əsrin birinci yarısında yarandı. Həmin dövrdə bütün məlum olan maddələri mənşəyinə görə iki qrupa - mineral və üzvi maddələrə bölür və onları ayrı-ayrılıqda öyrənirdilər.

Kimyəvi analiz üsullarının inkişafı ilə müəyyən olundu ki, bitki və heyvan mənşəli maddələrin tərkibində karbon vardır. İsveç kimyaçısı Y.Bertselius (1807-ci il) təklif etdi ki, canlı orqanizmlərdən alınan maddələr üzvi maddələr və onları öyrənən elm isə üzvi kimya adlandırılınsın.

Lakin Y.Bertselius və həmin dövrün digər kimyaçıları hesab edirdilər ki, üzvi maddələr prinsipə qeyri-üzvi maddələrdən fərqlənir. Onların fikrincə, üzvi maddələr qeyri-üzvi maddələr kimi laboratoriya üsulu ilə alına bilməz. Üzvi maddələr yalnız canlı orqanizmlərdə «həyatı qüvvənin» köməyi ilə əmələ gələ bilər. Alimlərin bu cür baxışları **vitalist** (latınca «vita» - həyat deməkdir) baxışlar adlandırılırdı. Vitalist təlim qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələrin yaranmasının qeyri-mümkünlüyünü irəli sürməklə elmin sonrakı inkişafını ləngitməşdir.

1828-ci ildə Y.Bertseliusun şagirdi, alman kimyaçısı F.Völer ilk dəfə olaraq qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddə - sidik cövhərini ($CO(NH_2)_2$), 1824-cü ildə isə oksalat ($C_2H_2O_4$) turşusunu sintez etməklə vitalistlərin baxışlarına böyük zərbə endirdi. Oksalat turşusuna bitkilərdə rast gəlmək olur, sidik cövhəri isə insan və heyvan orqanizmlərində əmələ gəlir.

1845-ci ildə alman alimi A.V.Kolbe süni yolla sirkə turşusunu (CH_3COOH) aldı, 1854-cü ildə fransız alimi M.Bertlo yağabənzər maddə sintez etdi, 1861-ci ildə isə rus alimi A.M.Butlerov şəkərbənzər maddə almağa nail oldu. Bu sintezlər üzvi maddələrin yalnız canlı orqanizmlərdə əmələ gəlməsi haqqında vitalist ideyaları tamamilə təkzib etdi. Bununla da sübut edildi ki, qeyri-üzvi və üzvi maddələr arasında, həqiqətən də, keçilməz sərhad qoymaq olmaz. Onlar yalnız bəzi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Əksər qeyri-üzvi maddələr qeyri-molekulyar

*quruluşludur, buna görə də onların ərimə və qaynama temperaturu yüksəkdir. Üzvi maddələr isə, bir qayda olaraq, **molekulyar quruluşludur**, odur ki, onların ərimə temperaturu aşağıdır. Demək olar ki, əksər üzvi maddələr yanıcıdır və qızdırıldıqda asan parçalanır.*

Üzvi kimya və onun əhəmiyyəti. Hazırda təbiətdə rast gəlinən və rast gəlinməyən müxtəlif üzvi maddələr sintez edilmişdir. Əvvəlcə laboratoriyalarda, sonra isə zavodlarda praktiki əhəmiyyətli nadir xassəli maddələr, o cümlədən polimerlər, boyalar və s. istehsal olunmuşdur. Kimya və biologiyanın maraqlarının birləşdiyi sahələrdə – səhiyyədə, yeyinti sənayesində, kənd təsərrüfatında üzvi sintezin məhsullarından geniş istifadə olunur. Demək olar ki, hazırda elmi-texniki tərəqqinin sürəti xeyli dərəcədə üzvi kimyanın nailiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Üzvi kimyaçıların fəaliyyəti nəticəsində **üzvi maddə** anlayışının əvvəlki mahiyyəti daha da genişlənmişdir. İndi bu anlayış yalnız canlı orqanizmlərdə olan maddələri deyil, canlı orqanizmlərdə olmayıb, sintetik üsulla alınan maddələri də əhatə edir. Lakin tarixən verilmiş bu ad tərkibində karbon olan çoxsaylı maddələr qrupuna aid edilir.

Üzvi maddələrin kimyasının öyrənilməsi bizim təbiət haqqında biliklərimizi xeyli genişləndirir. Üzvi kimya elmi daha bəsit qeyri-üzvi maddələrdən mürəkkəb maddələrin alınması proseslərini öyrənməklə, bizə təbiətin inkişaf mənzərəsini, təbiətdə baş verən prosesləri və onlara əsaslanan qanunauyğunluqları dərinlən başa düşməyə şərait yaradır.

Hazırda piylər və yağlar kimi qida maddələrinin əvəzediciləri olan birləşmələrin istehsal üsullarının işlənilib hazırlanmasında üzvi kimyanın xüsusi rolu vardır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının, neftin, təbii qazın və daş kömürün emal edilməsi də üzvi kimya ilə bilavasitə əlaqədardır.

Müasir üzvi kimyanın bu və bir çox başqa mühüm sahələri ilə siz onun sonrakı öyrənilmə mərhələlərində tanış olacaqsınız.

3.1. Üzvi kimyanın predmeti mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.1.1. Maddələri (qeyri-üzvi və üzvi) tərkibini, quruluşunu şərh edir, təqdimatlar hazırlayır.

Təlim məqsədi:

Üzvi və qeyri-üzvi maddələri fərqləndirir, üzvi kimyanın tədqiq etdiyi maddələri təsvir edir.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vaxtıyyət, müzakirə, klaster

İş formaları: kollektiv, cütlər, qruplar, fərdi

İnteqrasiya: F.: 2.1.3.

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, holistik cədvəl

Motivasiya:

Şagirdlərinizin IX sinifdə qeyri-üzvi və üzvi maddələr haqqında aldıkları ilkin bilikləri aşağıdakı suallarla müəyyən edə bilərsiniz:

1) Üzvi birləşmələrin hamısının tərkibində hansı element olur?

2) Oksidlər və metalların hidrokoksidlərinin tərkibində hansı element mütləq olmalıdır?

Bu suallarla şagirdlərinizin ilkin bilik səviyyəsini müəyyən etməklə dərslərinizi onların maraqları səviyyəsində qura bilərsiniz.

TƏDQİQAT SUALLARI:

Üzvi maddə nədir? Üzvi kimya nəyi öyrənir? - kimi tədqiqat sualları tərtib edə bilərsiniz. Siz fərqli variant da seçə bilərsiniz.

TƏDQİQATIN APARILMASI:

Şagirdləri mövzu ilə tanış etmək üçün siz bir neçə qeyri-üzvi və üzvi maddələrdən ibarət cədvəl tərtib edib iri formatda (bunu elektron variantda etsəniz, daha maraqlı olar) nümayiş etdirin. Mövzunu elektron təqdimat şəklində salıb şagirdlərinizi onunla tanış edə bilərsiniz. Bu, daha çox maraqlı doğurur. Mövzunun fərdi oxunuşunu təşkil etdikdən sonra şagirdlərinizə qruplara ayrılmağı və sonra «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» və «Müzakirə et» xanalarındakı tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşırın. Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra siz öncədən hazırladığınız doğru cavabı təqdim edin (bu elektron variantında da ola bilər) və şagirdlərə öz nəticələrini dəyərləndirməyə şərait yaradın. Unutmayın ki, özünüqiymətləndirmə idrakı fəaliyyətin ən yüksək mərhələsidir.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:

Maddələr	Qeyri-üzvi maddələr	Üzvi maddələr	Molekulyar quruluşlu maddələr	Qeyri-molekulyar quruluşlu maddələr
CH ₃ OH				
NaNO ₃				
C ₂ H ₆				
CO ₂				
CO				
ZnO				

Əldə etdiyiniz biliklərə əsasən müvafiq maddənin qarşısındakı boş xanaya «+» işarəsi yazın.

MÜZAKİRƏ ET:

IX sinifdə əldə etdiyiniz biliklərə əsasən verilmiş üzvi maddələri siniflər

üzrə seçin.

1) C_4H_{10} 2) C_2H_5OH 3) CH_3COOH 4) C_2H_4 5) CH_3OH 6) C_2H_5COOH

I. Karbohidrogenlər

II. Spirlər

III. Karbon turşuları

ÜMUMİLƏŞDİRMƏ:

Üzvi kimya nəyi öyrənir?

Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra informasiya mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin və prosesə nəzarət edin. Bu zaman qruplar bir-birinin nəticələrini təqdim edə bilirlər. Bunun üçün onlara digər qrupların nəticələri ilə tanış olmaq üçün vaxt verin. Sonra təqdimatları dinləyin. Bundan əvvəl şagirdlərinizə xatırladın ki, bir-birinin nəticələrini təqdim edərkən öncə doğru olan məqamları söyləməli, sonra səhvləri, yanlışlıqları qeyd etməlidirlər. Bu, fəaliyyətin tənqid etmə mədəniyyəti çərçivəsində təşkilidir. Bu, şagirdlərdə yuxarıda qeyd edilən sosial bacarığın da formalaşmasına xidmət edir.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsi üçün təqdim olunan ümumiləşdirici tapşırığın icrasını isə fərdi təşkil edin. Bu, hər bir şagirdin potensialını dəyərləndirməkdə sizə yardımçı olacaqdır.

Qiymətləndirmə. Holistik sxem üzrə bütün sinfin, rubriklərə əsasən isə fərdlərin nailiyyətlərini dəyərləndirin.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Qeyri-üzvi və üzvi maddələri fərqləndirmə					
2.	Molekulyar maddələri fərqləndirmə					
3.	Tənqid etmə mədəniyyəti					
4.	Fəallıq					

4. Üzvi maddələrin kimyəvi quruluş nəzəriyyəsinin yaranması

Üzvi kimyanın bir elm kimi inkişafı XIX əsrin birinci yarısında baş verdi. Həmin vaxt tədqiqatçılar, əsasən, təbii birləşmələrin tərkibi, onların xassələri və praktiki istifadə üsulları ilə məşğul idilər. Alimlərin kəşfləri fabrik işlərində, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalında, dərman maddələrinin, boyaqların və s. hazırlanmasında tətbiq edilirdi. Lakin üzvi birləşmələr haqqında nəzəri təsəvvürlərin olmamasına görə qarşıya çıxan bir çox suallar cavabsız qalırdı. Məsələn, izah etmək lazım idi ki, niyə digər elementlərdən fərqli olaraq, karbon bu qədər çox kimyəvi birləşmə əmələ gətirir. Maddə tərkibinin öyrənilməsinə əsasən valentlik anlayışı irəli sürülmüş və karbonun dördvalentli olması müəyyən edilmişdir. Lakin həmin dövrdə hesab edilirdi ki, bir sıra üzvi birləşmələrdə

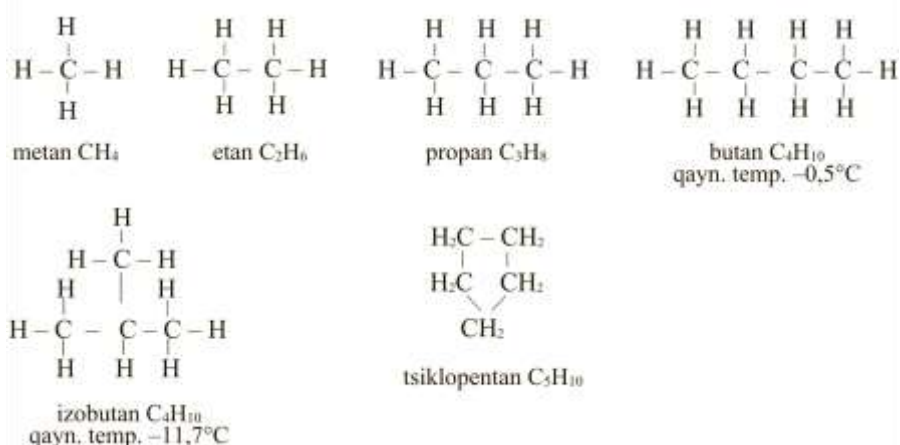
karbon dördvalentli olmur. Əgər siz təbii qazın tərkibinə daxil olan maddələrin molekulyar formuluna baxsanız, bunu müşahidə edə bilərsiniz: orada metanla (CH_4) yanaşı, etan (C_2H_6), propan (C_3H_8) və s. karbohidrogenlər də vardır. Sizə məlum olan üsullarla bu birləşmələrdə karbonun valentliyini müəyyən etməyə çalışın. Formal olaraq, o həmişə dördə bərabər olmayacaqdır. Bu cür ziddiyyəti başa düşmək lazımdır. Alimlər etanda və propanda karbonun valentliyini izah edə bilmirdilər.

Məlumdur ki, hər bir maddə müəyyən vəsfi və miqdarı tərkibə malikdir. Lakin eyni nisbi molekül kütləsinə və müxtəlif xassələrə malik tərkibcə eyni olan maddələrin mövcudluğu faktı toplanırdı. Məsələn, balın tərkibindəki fruktozanın da molekül formulu qlükozanın ($\text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6$) molekül formulu kimidir. Etil spirti və dimetil efirinin molekül formulu ($\text{C}_2\text{H}_6\text{O}$) eynidir.

Tərkibcə eyni, xassəcə müxtəlif olan maddələri Y.Bertselius izomerlər adlandırdı. İzomerliyin səbəbi elmi izahat tələb edirdi.

A.M.Butlerovun üzvi birləşmələrin kimyəvi quruluş nəzəriyyəsi məhz bütün bu suallara elmi cəhətdən əsaslandırılmış cavab verdi.

Üzvi birləşmələrin quruluş nəzəriyyəsinin yaranması XIX əsrin bir neçə kimyaçısının adı ilə bağlıdır: E.Franklend, Ş.F.Jerar, F.A.Kekule, A.S.Kuper və b. Bu nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsində həlledici rol Aleksandr Mixayloviç Butlerova mənsubdur (1861). O, maddələrin kimyəvi quruluşu haqqında anlayışı (bu anlayış adı altında alim molekulda atomlararası rabitələrin yerləşmə qaydasını başa düşürdü) hərtərəfli işləyib-hazırlamış və əsaslandırmışdır ki, maddənin kimyəvi quruluşu onun xassələrini müəyyən edir. Butlerov, həmçinin sübut etmişdir ki, onun nəzəriyyəsi yeni maddələr haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

A.M.Butlerov üzvi maddələrin quruluş nəzəriyyəsini 1864-cü ildə ilk dəfə nəşr etdirmiş «Üzvi kimyanın tam öyrənilməsinə giriş» dərslində aydınlaşdırmışdır. O, üzvi maddələrin quruluş nəzəriyyəsinin əsas ideyalarını aşağıdakı müddəalar şəklində ifadə etmişdir.

1. *Üzvi maddələrin molekullarını əmələ gətirən bütün atomlar valentliklərinə uyğun olaraq müəyyən ardıcılıqla birləşmişdir.* Molekulda atomların birləşmə qaydasını və onlar arasında yaranan rabitələrin xarakterini A.M.Butlerov kimyəvi quruluş adlandırır. Bu təsəvvürlə əlaqədar olaraq, elementlərin valentliyini şərti xətlərlə təsvir edirlər. Molekulların quruluşunun sxematik təsviri quruluş formulları adlanır.

Karbonun dördvalentli olması haqqındakı müddəalara və onun atomlarının zəncirlər və halqalar əmələ gətirə bilməsi qabiliyyətinə əsaslanaraq üzvi maddələrin **quruluş formullarını** qururlar.

2. *Maddələrin xassələri nəinki molekulların tərkibinə hansı atomların və hansı sayda daxil olmasından, həm də molekullarda atomların birləşmə qaydasından asılıdır. Üzvi maddələrin quruluş nəzəriyyəsinin bu müddəası izomerlik hadisəsini izah edirdi. Elə birləşmələr mövcuddur ki, onların tərkibində müxtəlif qayda üzrə birləşmiş eyni elementlərin eyni sayda atomları olur. Belə birləşmələr müxtəlif xassələrə malik olur və izomerlər adlanır.*

Tərkibi və molekul kütləsi eyni, lakin kimyəvi quruluşu müxtəlif olan və buna görə də bir-birindən xassələrinə görə fərqlənən maddələr *izomerlər* adlanır.

Tərkibi və molekul kütləsi eyni olan, lakin molekullarının quruluşu və xassələri ilə fərqlənən bir neçə maddənin mövcud ola bilməsi hadisəsinə *izomerlik* deyilir.

Üzvi maddələrin bütün siniflərini öyrənərkən biz onunla rastlaşacağıq.

3. *Müəyyən bir maddənin xassələrinə əsasən onun molekulunun quruluşunu aydınlaşdırmaq, molekulun quruluşuna görə isə xassələrini əvvəlcədən söyləmək olar.*

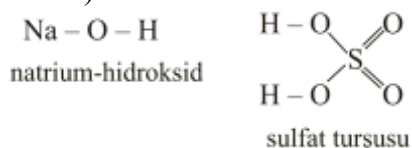
Məsələn, qeyri-üzvi maddələrin xassələri onların kristal qəfəslərinin quruluşundan asılıdır. Atomların ionlardan fərqli xassələri onların quruluşu ilə izah edilir. Sonralar biz öyrənəcəyik ki, molekul formulları eyni, quruluşları müxtəlif olan üzvi maddələr fiziki və kimyəvi xassələri ilə fərqlənir.

4. *Maddələrin molekullarındakı atom və atom qrupları bir-birinə qarşılıqlı təsir edir.*

Atomların qarşılıqlı təsirinə hələlik qeyri-üzvi kimyadan bəzi misallar üzrə baxaq. HCl, H₂O, NH₃ kimi maddələr qrupunu müqayisə edək. Onlarda hidrogen

özünü müxtəlif cür aparır. O, hidrogen-xloriddə çox asanlıqla metallarla əvəz olunur, suda əvəz etmə ancaq aktiv metalların təsiri ilə baş verir, ammoniyakda isə bu cür əvəz etmə prosesi çox çətinliklə gedir. Deməli, hidrogenlə birləşmiş xlor, oksigen, azot atomları ona müxtəlif cür təsir edir. Asanlıqla əks effekti - hidrogen atomunun onunla birləşmiş xlor, oksigen, azot atomlarına təsir edib, xassələrinin dəyişməsinə görmək olar.

Artıq bizə məlum olduğu kimi, hidroksid qrupları olan qeyri-üzvi birləşmələrin xassələri həmin qrupların hansı atomlarla - metal, yoxsa qeyri-metal atomları ilə birləşməsindən asılıdır. Məsələn, hidroksid qrupları həm əsaslarda, həm də turşularda olur. Lakin bu maddələrin xassələri müxtəlifdir. Sonralar biz görəcəyik ki, üzvi birləşmələr hidroksil qruplarının hansı atomlar və atom qrupları ilə birləşməsindən asılı olaraq, müxtəlif xassələr göstərə bilər (qeyri-üzvi kimyadan fərqli olaraq, üzvi kimyada OH atom qrupunu hidroksil qrupu adlandırırlar).

4.1. Üzvi maddələrin kimyəvi quruluş nəzəriyyəsinin yaranması mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.2.1. Qeyri-üzvi və üzvi maddələrdə atomların qarşılıqlı təsirini izah edir.

Təlim məqsədi:

İzomerlik hadisəsini şərh edir, izomerləri fərqləndirir, karbonun dörd valentli olması haqqındakı müddəalara əsasən və onun zəncirlər və halqalar əmələ gətirməsi qabiliyyətinə əsaslanaraq üzvi maddələrin quruluş formullarını qurur.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: fərdi, qruplar və kollektiv

İntegrasiya: F.: 2.2.2.

Resurslar: dərslik, iş vərəqləri, marker, holistik sxem, millər və kürəciklər

Motivasiya:

Şagirdlərinizin IX sinifdə üzvi maddələr haqqında aldıkları ilkin bilik səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı suallarla sinifə müraciət edin:

1) Karbon əksər birləşmələrində neçə valentli olur?

2) Üzvi maddələrin molekulunda, əsasən, kimyəvi rabitənin hansı növü olur? Bu sualları cavablandırdıqdan sonra siz dərsi şagirdlərinizin maraqları üzərində qura bilərsiniz.

TƏDQIQAT SUALI:

– Üzvi birləşmələrin quruluş nəzəriyyəsinin əsasını nə təşkil edir?

TƏDQIQATIN APARILMASI:

Mövzunun fərdi oxunuşunu təşkil edin. Sonra şagirdləri qruplara ayırın. Təqdim etdiyiniz «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» xanasındaki tapşırığı qrupların cavablandırması üçün vaxt ayırın.

Tapşırığın icrası üçün şagirdlərə qruplarda fəaliyyət təklif edin. «Müzakirə et» xanasındaki tövsiyəni xatırladın.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:

Üzvi maddələrin kimyəvi formulu	Molekulun forması (normal və ya şaxəli)	Molekulun quruluşu
C_4H_{10}		
C_3H_6		
C_3H_8		
C_4H_8		

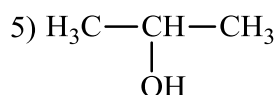
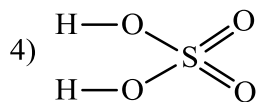
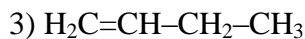
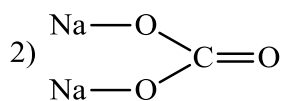
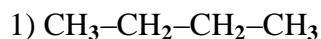
Təqdim olunan cədvəlin boş xanalarını doldurun və birləşmələrin milkürəcik modelini qurun.

MÜZAKİRƏ ET:

Gəldiyiniz qənaəti qrupda birləşməklə yoldaşlarınızla müzakirə edin. Təqdimat zamanı bu qənaətə niyə gəldiyinizin səbəblərini izah edin.

ÜMUMİLƏŞDİRMƏ:

Hansı maddələrdə atomların düzülüş ardıcılığı dəyişdikdə xassəsi də dəyişir?

Nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Səhvlər üzərində işi kollektiv formada təşkil edin. Təqdimatlar dinləndikdən sonra müzakirə olunsun, səhvlər təhlil olunsun və düzəldilsin.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində «Ümumiləşdirmə» xanasındakı sualı fərdlərin icrasına verin. Doğru cavabla təqdim olunan cavabları müqayisə edin ki, şagirdlər səhvlərini başa düşsünlər.

Qiymətləndirməni təqdim olunan holistik sxem üzrə aparın. Siz buradakı meyarları seçdiyiniz standartlar bazasından dəyişə bilərsiniz.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Karbonun IV valentli olmasına əsasən üzvi maddələrin quruluşunu yazma					
2.	İzomerlik hadisəsinin mahiyyətini izah etmə					
3.	Atomların bir-birinə qarşılıqlı təsirini izah etmə					
4.	Müzakirə etmə mədəniyyəti					
5.	Əməkdaşlıq					

5. Quruluş nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti

A.M.Butlerov kimyəvi quruluş nəzəriyyəsini yaradarkən öz sələflərinin işlərinə istinad etmişdir. Bu nəzəriyyə üçün başlanğıc ingilis kimyaçısı E.Franklend tərəfindən elmə elementlərin valentliyi haqqında təsəvvürlərin daxil edilməsi olmuşdur. Alman kimyaçısı F.Kekule valentlik anlayışını inkişaf etdirdi və karbonun dörd valentliyini müəyyənləşdirdi. F.Kekule və A.Kuper karbon atomlarının zəncirdə bir-biri ilə birləşməsi haqqında fikirlər söylədilər. Lakin bunlar yalnız ayrı-ayrı ideyalar idi.

Maddələrin kimyəvi quruluşu, həmçinin onların xassələrinin quruluşundan asılılığı, bu quruluşun müəyyən edilməsi və nəzəriyyəyə əsasən yeni maddələrin alınmasının mümkünlüyü haqqında tam təlimi A.M.Butlerov yaratdı.

Hər il elmdə kimyəvi quruluş nəzəriyyəsinin doğruluğunu təsdiq edən dəlillər toplanırdı. Tədrisən onu bütün alimlər qəbul etdilər və artıq 100 ildən çoxdur ki, bu nəzəriyyə üzvi kimyanın əsas nəzəriyyəsi hesab olunur.

Başlanğıcda üzvi maddələrin quruluşu haqqında təlim kimi formalaşan bu nəzəriyyə, kimyanın ümumi nəzəriyyəsi oldu, çünki o, molekullardan ibarət olan qeyri-üzvi birləşmələr üçün də eyni dərəcədə doğrudur (hidrogen-xloridin, suyun, ammonyakın molekullarının quruluşunu yada salın).

Quruluş nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, maddə haqqındakı elmi təsəvvürləri dərinləşdirdi, molekulun daxili quruluşunu öyrənməyə yol göstərdi, kimyada toplanmış faktları başa düşməyə, yeni maddələrin mövcudluğu haqqında fikir söyləməyə və onların sintezi yollarını tapmağa imkan verdi. Bütün bunlarla bərabər, o, üzvi kimyanın və kimya sənayesinin sonrakı inkişafına şərait yaradır.

Nəzəriyyəni yaratmasına və yeni birləşmələrin sintezi ilə təsdiq etməsinə baxmayaraq, A.M.Butlerov bu nəzəriyyəni mütləq və dəyişməz hesab etmirdi. O, təsdiq etdi ki, bu nəzəriyyə inkişaf etməlidir. Bu inkişafın nəzəri biliklərlə, yaranan yeni faktlar arasındakı ziddiyyətlərin həll edilməsi yolu ilə getməsinə o əvvəlcədən görürdü.

Kimyəvi quruluş nəzəriyyəsi, A.M.Butlerovun söylədiyi kimi, dəyişməz qalmadı. Onun sonrakı inkişafı, əsasən, iki qarşılıqlı əlaqəli istiqamət də getdi.

Onlardan birincisi A.M.Butlerov tərəfindən söylənilmişdir. O, hesab edirdi ki, gələcəkdə elm yalnız molekulda atomların birləşmə ardıcılığını deyil, həm də onların fəzada yerləşməsinə müəyyən edəcəkdir. Stereokimya (yunanca «**stereos**» - fəza) adlanan molekulun fəza quruluşu haqqındakı təlim elmə XIX əsrin 70-ci illərində daxil oldu. O, yeni faktlar söyləməyə və onları izah etməyə imkan verdi.

İkinci istiqamət XX əsrdə fizikada atomların elektron quruluşu haqqında təlimin üzvi kimyaya tətbiqi idi. Bu təlim atomlarda kimyəvi rabitələrin təbiətini başa düşməyə, onların qarşılıqlı təsirinin mahiyyətini aydınlaşdırmağa, maddənin göstərdiyi bu və ya digər kimyəvi xassəsini izah etməyə imkan verdi.

Elmin ən yeni nailiyyətləri bu nəzəriyyəni tamamlayır, dəqiqləşdirir və onun əsas ideyalarının düzgünlüyü haqqında dəlillər tapır.

5.1. Quruluş nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.2.1. Qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrdə atomların qarşılıqlı təsirini izah edir.

Təlim məqsədi:

Maddə haqqındakı elmi təsəvvürləri dərk edir, molekulun quruluşunu öyrənir və mil-kürəcik modelləri ilə təsvir edir.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: kollektiv, fərdi, qruplarla

İntegrasiya: F.: 2.2.2.

Resurslar: dərslik, iş vərəqi, mil və kürəciklər, holistik cədvəl

Motivasiya:

«Maddələrin kimyəvi quruluşu, həmçinin onların xassələrinin quruluşundan asılılığı hansı nəzəriyyə ilə izah edilir?» - kimi sual verməklə şagirdlərinizin idrak fəallığına nail ola bilərsiniz. Şagirdlərin ilkin bilik səviyyələrini, maraq və ehtiyaclarını araşdırmaq üçün mövzunun əvvəlində BİBÖ təklif olunur. Quruluş nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını bildiklərini, təlim ehtiyaclarını müəyyənləşdirdikdən sonra siz təlimi onların maraqları üzərində təşkil edə biləcəksiniz.

Quruluş nəzəriyyəsi və onun əhəmiyyəti haqqında nə bilirsiniz? BİBÖ cədvəlini artıq bilirsiniz. Qaydalara əsasən cədvəli tamamlayın.

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

TƏDQİQAT SUALLARI:

– C_5H_{12} tərkibli neçə stereo (fəza) quruluşlu maddə vardır? Hansı maddələr izomerlər adlanır? - *kimi suallar verə bilərsiniz.*

TƏDQİQATIN APARILMASI:

Tədqiqat sualı müəyyən olunduqdan sonra mövzunu fərdi oxuyub öyrənmək üçün şagirdlərinizə 10-12 dəq. vaxt verin. Sonra şagirdlərinizi qruplara ayırın və həmin qrupların «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» və «Müzakirə et» xanalarındakı suallara cavab hazırlamasını tapşırın. Qruplar gəldikləri qənaəti təqdimatlarına əlavə etdikdən sonra təqdimatlar dinlənilsin.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:

C_5H_{12} tərkibli maddələr	Quruluş formulları
X	
Y	
Z	

MÜZAKİRƏ ET:

$C_4H_{10}O$ tərkibli neçə maddə ola bilər?

ÜMUMİLƏŞDİRMƏ: C_4H_9O tərkibli neçə üzvi maddə mövcud ola bilər?

Ümumi nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Səhvlərin düzəlişi üzrə işi nəzarətinizdə saxlayın. Tapşırıqların təqdimatları zamanı üzə çıxan yanlışlıqların aradan qaldırılması üçün istiqamətlər verin.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsi. Qrupların C_4H_9O tərkibli neçə maddənin quruluşunu yazdığını və hazırladıqları mil-kürəcik modellərinin təqdimatını etməyə vaxt ayırın. Sonra doğru cavablarla təqdim olunan cavabları müqayisə edin ki, şagirdlər səhvlərini başa düşsünlər. Dərsin sonunda BİBÖ cədvəlinin son xanasını doldurmağı təklif edin.

Qiymətləndirməni holistik sxem üzrə aparın. Fəal şagirdlərinizi təqdir edin, rubriklər əsasında fərdləri dəyərləndirin.

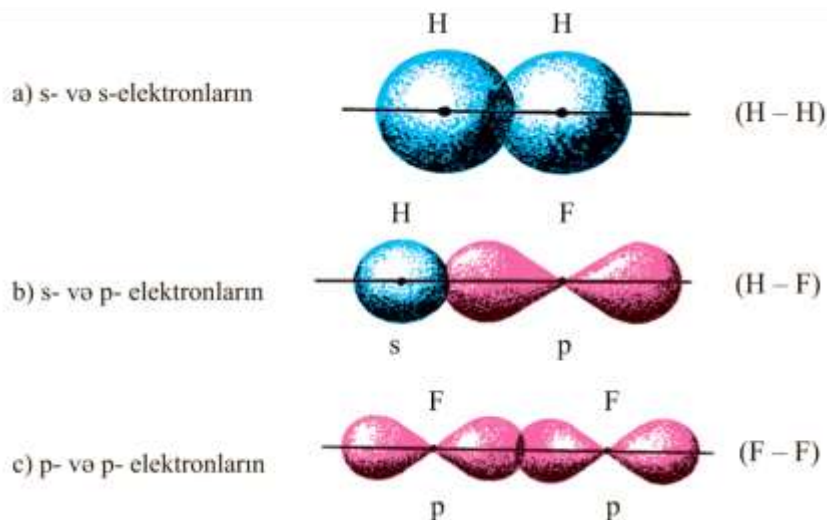
№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Quruluş nəzəriyyəsini izahetmə					
2.	Quruluş nəzəriyyəsinin müddəaları əsasında C_5H_{12} tərkibli maddələrin quruluşunu izahetmə					
3.	Quruluş nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini izahetmə					
4.	Müzakirətmə mədəniyyəti					
5.	Əməkdaşlıq					

6. Üzvi birləşmələrdə kimyəvi rabitələrin elektron təbiəti

Kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı iki atom bir-birinə yaxınlaşdıqda onlardan birinin elektron buludu digərinin nüvəsi tərəfindən, digərinin elektron buludu isə birinci atomun nüvəsi tərəfindən cəzb olunur. Nəticədə atom orbitalları bir-birini müəyyən qədər örtür (atomların çox yaxınlaşması müsbətyüklü atom nüvələrinin qarşılıqlı dəf edilməsinə səbəb olur), atom orbitallarından nüvələrarası fəzada daha böyük sıxlıqlı və hər iki atom üçün ümumi olan bir molekulyar orbital yaranır. İki nüvə arasındakı sahədə elektronların hərəkəti və onlar arasındakı fəzada elektron sıxlığının artması molekulda cazibə qüvvəsinin artmasına səbəb olur. Bu hadisə enerjinin ayrılması ilə müşahidə edilir. Ayrı-ayrı atomlara nisbətən az enerji ehtiyatı olan molekul stabil (dayanıqlı) olur.

Atomların birləşməsi zamanı nüvələr arasında elektron buludları nə qədər çox örtülərsə, bir o qədər çox enerji ayrılır və kimyəvi rabitə daha möhkəm olur.

1-ci şəkildə s- elektron buludlarının örtülməsi zamanı kovalent rabitənin yaranması göstərilmişdir (a). Oxşar rabitə, eləcə də s- və p- elektron buludlarının (b), p- və p- elektron buludlarının (c) örtülməsi zamanı əmələ gələ bilər. Məsələn, HF və F_2 molekulunun əmələ gəldiyi kimi.

Şəkil 1. Rabitənin əmələ gəlməsi zamanı elektron buludlarının örtülmə sxemi

Kovalent rabitənin xarakteri qarşılıqlı təsirdə olan atomların növündən asılıdır. Əgər eyni atomlar birləşirsə, onda elektron buludlarının örtülmə sahəsi (daha çox elektron sıxlığının əmələ gəlməsi) nüvələr arasında simmetrik yerləşir və rabitə *qeyri-polyar* olur.

Əgər kovalent rabitə müxtəlif element atomları arasında yaranırsa (məsələn, hidrogen-flüoridin əmələ gəlməsi halı), onda elektron buludlarının örtülmə sahəsi elektromənfiyyəti daha çox olan element atomuna tərəf çəkilir. Bunun nəticəsində elementlərdən biri elektron çatışmazlığına məruz qalır və ona görə də qismən müsbət yükə (nüvənin yükü hesabına), rabitə yaradan digər atom isə elektron artıqlığına (nüvənin yükü ilə müqayisədə) malik olur və qismən mənfi yüklənir. Bu cür kovalent rabitə *polyar* olur.

Yalnız nəzərə almaq lazımdır ki, baxılan halda tam deyil, ancaq qismən yük yaranır (ion rabitəsindəki kimi elektronun bir atomdan digərinə tam keçməsi ilə yox, yerdəyişməsi ilə). Nisbi yüklər σ^+ və σ^- ilə işarə olunur. Hidrogen-xlorid molekulunda elektron sıxlığının paylanması və rabitənin xarakteri $H^{\sigma^+}-Cl^{\sigma^-}$ formulu ilə ifadə olunur. Bəzən kimyəvi rabitədə elektron sıxlığının yerdəyişməsi oxla göstərilir: $H \rightarrow Cl$ ($C-Cl$ kovalent rabitəsində elektron sıxlığının oxşar şəkildə necə yerdəyişməsinə, atomlar arasında nisbi yüklərin necə paylandığını göstərin).

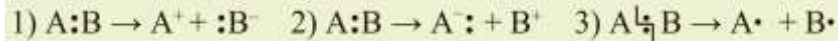
Bu və ya digər reaksiyanın gedişi zamanı göstərilən üsullardan hansının reallaşacağı atomların təbiətindən və şəraitdən asılıdır. Bütün bunlara sonralar konkret misallarda baxılacaq.

Üzvi kimyada valent rabitələri metodu geniş istifadə olunur. Bu metodda

fərz edilir ki, kovalent rabitə iki atomun və ya iki radikalın cütləşməmiş valent elektronlarının ümumiləşməsi hesabına əmələ gəlir.

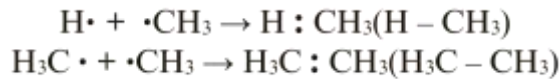
Məsələn,

Kovalent rabitənin prinsipə ion və sərbəst radikal əmələ gətirməklə üç müxtəlif üsulla qırılması mövcuddur:

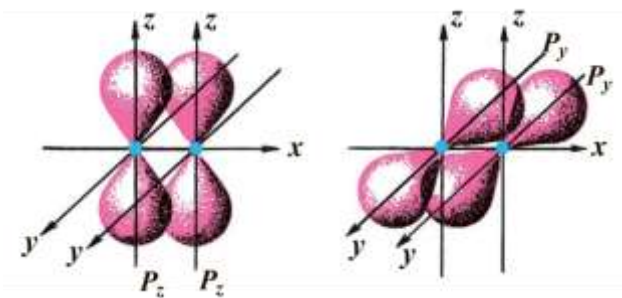

1) Birinci və ikinci halda rabitənin qırılması elə baş verir ki, kimyəvi rabitəni əmələ gətirən elektron cütü bütünlükdə molekulun bir hissəsində qalır (rabitənin qeyri-simmetrik qırılması və ya heterolitik qırılma). Bu zaman valent elektronlarının bir atomdan digərinə keçməsi nəticəsində hissəciklərdən biri **müsbətyüklənmiş**, digəri isə **mənfiyüklənmiş** ion olur.

Üçüncü halda rabitənin qırılması elektron cütünün atomlar arasında bərabər paylanması ilə baş verir (rabitənin simmetrik və ya homolitik qırılması). Nəticədə molekul hər birində bir cütləşməmiş elektron olan neytral hissəciklərə parçalanır. Cütləşməmiş elektrona malik neytral hissəciklər **sərbəst radikal** adlanır. Onlar, adətən, çox davamsızdır, kimyəvi cəhətdən çox aktivdir və tezliklə davamlı molekula çevrilir.

Göstərilmiş misallarda atomlar arasında birqat rabitə yaranır. Bu cür rabitə σ (siqma)-rabitə adlanır. σ -rabitə iki atom arasında onların nüvələrini birləşdirən xətt boyunca orbitalların örtülməsi hesabına yaranır (VIII sinifdə kimyəvi rabitə mövzusunda baxın).

Şəkil 2. π -rabitənin yaranması

Qarşılıqlı təsirdə olan atomların p-orbitalları σ -rabitənin əmələ gəlməsindəki kimi deyil, bir-birinə paralel də yerləşə bilər. Bu halda p-orbitalların bir-birini yanlardan örtməsi nəticəsində elektron sıxlığının iki maksimumu əmələ gəlir, bunlar da nüvələri birləşdirən xəttə nisbətən simmetrik yerləşə bilər. Bu üsulla yaranan rabitə **π (pi)-rabitə** adlanır. Əgər atomlar arasında birqat (təqat) rabitə yaranırsa, onda bu həmişə σ -rabitədir. İkiqat rabitənin biri σ -rabitədən, digəri isə π -rabitədən ibarətdir. Üçqat rabitədən biri σ , digər ikisi isə π -rabitədir.

Rabitənin tərtibi (neçə qatlı olması) nə qədər çoxdursa, bir o qədər möhkəmdir. Tərkibində ikidən çox atomu olan molekullarda kovalent rabitələr fəzada bir-biri ilə müəyyən bucaq altında yerləşirlər. Bu bucaqlar (və rabitənin uzunluqları) molekulun həndəsi formasını müəyyən edir.

Üzvi maddələrin molekullarında kovalent rabitənin izahı 1931-ci ildə L.Polinqin yaratdığı «Atom orbitallarının hibridləşməsi» nəzəriyyəsinə əsaslanır (üzvi maddələrin ayrı-ayrı siniflərini keçdikdə bununla ətraflı tanış olacağıq).

Cədvəl 1. Karbon atomları arasında əmələ gələn kovalent rabitənin xarakteri

Hibridləşmənin tipi	Orbitalların quruluşu	Fəzada istiqamətlənməsi (valent bucağı)	Karbon atomları arasında rabitənin tərtibi	Rabitənin uzunluğu (I) (nm ilə)
sp^3	tetraedrik	$109^{\circ}28'$	birqat	C–C 0,154
sp^2	üçbucaq	120°	ikiqat	C=C 0,134
sp	xətti	180°	üçqat	C≡C 0,120

6.1. Üzvi birləşmələrdə kimyəvi rabitələrin elektron təbiəti mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.3.1. Maddələrin tərkibini, quruluşunu şərh edir, təqdimatlar hazırlayır. binə və quruluşuna aid hesablamalar aparır.

Təlim məqsədi:

Üzvi birləşmələrdə atomlar arasında yaranan rabitənin təbiətini izah edir, üzvi birləşmələrdə kimyəvi rabitənin qırılma növlərini şərh edir.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: kollektiv, fərdi, qruplarla

İnteqrasiya: F.: 2.1.3.

Resurslar: dərslik, iş vərəqi, holistik sxem

Motivasiya:

Dərsin giriş mərhələsində aşağıdakı suallarla şagirdləri aktivləşdirə bilərsiniz:

- 1) Siqma rabitələr necə yaranır?
- 2) n-rabitələr necə yaranır?

Bu suallarla şagirdlərinizin informasiya bazasını dəyərləndirə biləcəksiniz. Şagirdlərə suallarla müraciət etməklə onların bu mövzu ilə bağlı bilmək istədiklərini müəyyən edə bilərsiniz. Bu, təlim prosesini şagirdlərin maraqları üzərində qurmaq üçün sizə dəstək ola bilər.

TƏDQIQAT SUALI:

– *Üzvi birləşmələrdə kimyəvi rabitə necə yaranır?*

TƏDQIQATIN APARILMASI:

Mövzunun fərdi oxunuşunu təşkil edin. Mövzunun oxunması üçün onlara 12-15 dəq. vaxt ayırın. Sonra şagirdlərinizi qruplara ayırın. Tədqiqat sualını aydınlaşdırmaq üçün iş vərəqlərində «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» və «Müzakirə et» xanalarındakı sualları cavablandırmaq üçün **8-10** dəq. vaxt ayırın.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:

1. Eyni və ya müxtəlif qeyri-metal atomları arasında hansı orbitalların örtülməsi ilə kovalent rabitə yarana bilər? Misallar göstərin.
2. σ (siqma)-rabitələr hansı orbitalların örtülməsindən yaranır?
3. π (pi)-rabitə hansı orbitalların örtülməsindən yaranır?
4. Üzvi birləşmələrdə kovalent rabitənin xarakteri nədən asılıdır?
5. Kovalent rabitələr neçə cür qırıla bilər? Misallar göstərin.

MÜZAKİRƏ ET:

a) Yalnız polyar kovalent; b) həm polyar, həm də qeyri-polyar kovalent; c) yalnız qeyri-polyar kovalent rabitəli maddələri müvafiq olaraq seçin.

- 1) P₄ 2) C₂H₆ 3) CH₄ 4) Cl₂ 5) HCl 6) H₃C–CH₂OH

Nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Səhvlər üzərində işi kollektiv formada təşkil edin.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində ayrı-ayrı qrupların təqdimatları dinləndikdən sonra səhvlər üzərində kollektiv müzakirə aparın və tədqiqat sualını cavablandırın.

Qiymətləndirməni təqdim olunan holistik sxem üzrə aparın. Siz buradakı

meyarları seçdiyiniz standartlar bazasından dəyişə bilərsiniz.

Nö	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Kovalent rabitənin yaranma mexanizmini izah etmə					
2.	Kovalent rabitənin qırılma mexanizmini izah etmə					
3.	Müzakirə etmə mədəniyyəti					
4.	Əməkdaşlıq					

7. Üzvi maddələrin təsnifatı

Əsas üzvi maddələr karbohidrogenlərdir. Müxtəlif tip karbohidrogenlərin molekulundakı hidrogen atomlarının bir və ya bir neçəsini digər atom və ya atom qrupları ilə (funksional qrup adlanan) əvəz etdikdə karbohidrogenlərin törəmələri və ya üzvi maddələrin müxtəlif sinifləri əmələ gəlir.

Başqa sözlə, alkanlardan alkanollar (spirtlər), alkanallar (aldehidlər), nitroalkanlar, aminoalkanlar və s. əmələ gəlir. Eyni ilə alkanlardan alken, alkin, alkadien, aren və s. kimi karbohidrogenlər də əmələ gələ bilər.

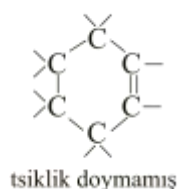
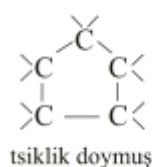
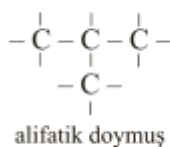
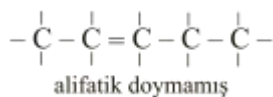
Molekulu yalnız karbon və hidrogendən ibarət olan üzvi maddələr karbohidrogenlər adlanır. Karbohidrogenləri C_xH_y ümumi formulu ilə göstərmək olar.

Üzvi birləşmələrin təsnifatı molekulun quruluşunun iki aspektdən analizinə əsaslanır:

- 1) Karbon zəncirinin quruluşuna görə;
- 2) Funksional qrupun olmasına görə.

Karbon atomları öz aralarında birqat, ikiqat və üçqat rabitə ilə birləşib müxtəlif forma və uzunluqda zəncir əmələ gətirə bilər.

Karbon zəncirinin (karbon skeletinin) quruluşundan asılı olaraq üzvi birləşmələr açıq zəncirli (alifatik) və qapalı zəncirli (tsiklik) birləşmələrə ayrılır.

Karbon zəncirinin forması və karbon atomları arasındakı kimyəvi rabitənin təbiətinə görə karbohidrogenlərin aşağıdakı tipləri vardır.

Deməli, həm açıq, həm də tsiklik quruluşlu karbohidrogenlər doymuş və doymamış ola bilər.

Karbohidrogenlərin xassəsi, əsasən, karbon zəncirində rabitənin xarakteri ilə (rabitənin tərtibi ilə) müəyyən edilirsə, karbohidrogenlərin törəmələrinin əsas kimyəvi xassəsi funksional qruplarla müəyyən olunur.

7.1. Üzvi maddələrin təsnifatı mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.1.1. Maddələrin tərkibini, quruluşunu şərh edir, təqdimatlar hazırlayır.

3.2.1. Karbohidrogenlərin quruluşunu modelləşdirir.

Təlim məqsədi:

Üzvi maddələri tərkibinə görə təsnif edir.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: kollektiv, fərdi, qruplarla

İntegrasiya: F.: 2.1.3.; F.: 2.1.2.

Resurslar: dərslik, bir neçə üzvi maddənin kimyəvi formulu, quruluş formulu yazılmış iş vərəqi, holistik sxem

Motivasiya:

Dərsin giriş mərhələsində aşağıdakı suallarla şagirdlərinizin ilkin bilik səviyyəsini müəyyən edə bilərsiniz:

1) Üzvi birləşmələrin tərkibində, əsasən, hansı element olur?

2) Üzvi birləşmələr qeyri-üzvi birləşmələrdən nə ilə fərqlənir?

Şagirdlərə bu suallarla müraciət etməklə onların bu mövzu ilə bağlı nəyi bilmək istədiklərini müəyyən edə bilərsiniz. Bundan sonra təlim məqsədinə xidmət edəcək tədqiqat sualı elan oluna bilər.

TƏDQIQAT SUALI:

– Üzvi maddələr necə təsnif olunur? - kimi bir sual verin. Bunuaşdırmaq

üçün dərslikdəki məlumatların gərəkliliyini vurğulayın.

TƏDQİQATIN APARILMASI:

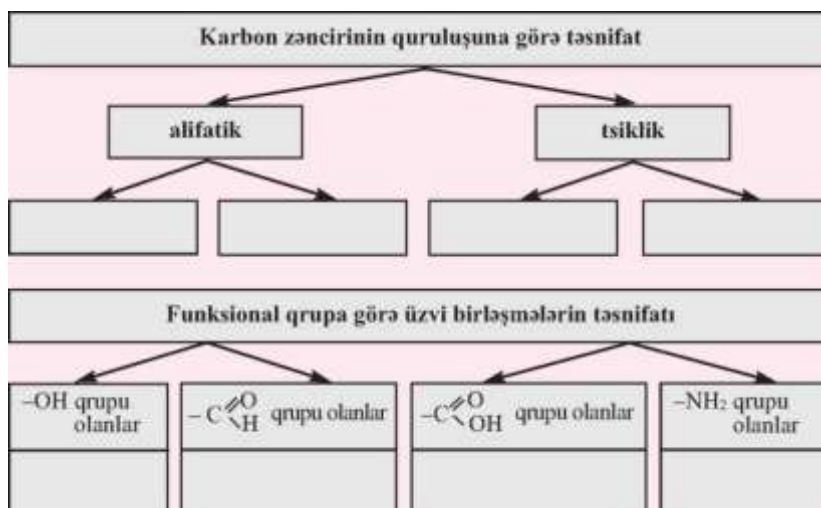
Şagirdlərinizi qruplara ayırın. Onlara mövzu ilə tanış olmaq üçün 10-12 dəq. vaxt ayırın. Oxu zamanı şagirdlərin asta səslə oxumasına nail olun. Yoldaşlarına mane olmamağı tövsiyə edin. Oxu bitəndən sonra şagirdlərə iş vərəqində «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» və «Müzakirə et» xanalarındakı sualları cavablandırmağa 8-10 dəq. vaxt ayırın.

Sualların cavablandırılmasını təmin edin.

«Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» xanasında verilən tapşırığın icrası üçün qruplara fəaliyyət təklif edin. Qruplara hazırladıkları cavabları yaxın əyləşmiş qrupların cavabları ilə müqayisə etməyi və nəticələri ümumiləşdirməyi tapşırın. Təqdimat zamanı «Müzakirə et» xanasındakı sualı da cavablandıracaqlarını qruplara xatırladın.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİ YOXLA:

Üzvi maddələri quruluşuna və funksional qrupa görə təsnif edin.

Təqdim olunan sxemlərdəki boş xanaları doldurun.

MÜZAKİRƏ ET:

Gəldiyiniz qənaəti qrup yoldaşlarınızla müzakirə edin. Təqdimat zamanı bu qənaətə niyə gəldiyinizin səbəblərini izah edin.

Ümumi nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini, nəticələrin təqdimatını təşkil edin. Fikir mübadiləsi zamanı nəticələrində səhvlər olan qruplara öz səhvləri üzərində düzəliş imkanları verin. Bu zaman özünüqiymətləndirmə baş verir.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində qruplar nəticəni sizin hazırladığınız doğru cavabla müqayisədə özləri dəyərləndirə bilərlər.

Əgər vaxtınız məhduddursa, bunu özünüz lövhəyə çəkməklə kollektivin yerinə yetirməsini təşkil edin. Bu sxemi elektron variantda da hazırlaya bilərsiniz. Sonda sosial bacarıqlar baxımından da şagirdlərinizi dəyərləndirin. Bu, onlarda ayrı-ayrı sosial dəyərlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

Qiymətləndirməni holistik sxem üzrə həyata keçirin.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Karbon zəncirinin quruluşuna görə üzvi birləşmələri təsnif etmə					
2.	Funksional qrupa görə üzvi birləşmələri təsnif etmə					
3.	Müzakirəetmə mədəniyyəti					
4.	Əməkdaşlıq					

8. Üzvi maddələrin yanma tənliklərinin əmsallaşdırılması

Üzvi kimyada üzvi maddələrin yanma reaksiyalarının ümumi tənlikləri məlum olmadıqda bu reaksiyaların tənlikləri üzrə hesablama məsələlərinin həllində tənliklərin əmsallaşdırılması əlavə çətinlik törədir. Digər tərəfdən məsələ həlli zamanı mərhələlərin sayının, eyni zamanda sərf olunan vaxtın azaldılması burada əsas rol oynayır. Qeyri-üzvi kimyada (IX sinifdə) hər bir elementin 1 molunun yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarını artıq bilərsiniz. Yanan üzvi maddənin tərkibindəki kimyəvi elementlər üzrə sərf olunan oksigenin mol miqdarını müəyyən etməklə bu məsələlərin həllini çox sadələşdirmək olar. Üzvi maddələrin yanma reaksiyaları üzrə hesablamalar zamanı bu məqsədə nail olmaq üçün, ilk növbədə, müxtəlif tərkibli üzvi maddələr yandıqda hansı məhsulların alındığına diqqət yetirmək lazımdır (*cədvəl 2*).

Cədvəl 2

Üzvi birləşmənin tərkibinə daxil olan element	Elementin 1 molunun yanmasına sərf olunan oksigenin (O ₂) mol miqdarı	Yanma reaksiyasının məhsulu
C	1	CO ₂
H	1/4	H ₂ O
N	yanmır	-
S	1	SO ₂

İstənilən karbohidrogenin (C_xH_y), tərkibində karbon, hidrogen və oksigen olan üzvi maddələrin ($C_xH_yO_z$) yanma məhsulu həmişə karbon qazı (CO_2) və su (H_2O) olur. Tərkibində karbon, hidrogen və azot, eləcə də karbon, hidrogen, oksigen və azot olan üzvi maddələrin ($C_xH_yN_z$ və $C_xH_yN_zO_t$) yanma məhsulu karbon qazı (CO_2), su (H_2O) və azot (N_2) olur. Kükürlü üzvi birləşmələr yandıqda SO_2 də alınır.

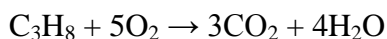
Cədvəldən görünür ki, karbohidrogenlərin yanması zamanı 1 mol atom karbona 1 mol oksigen (O_2), hidrogenin 4 mol atomuna 1 mol oksigen (O_2) sərf olunur. Deməli, C_xH_y tərkibli karbohidrogenin 1 molunun tam yanmasına $(x+y/4)$ mol oksigen (O_2) tələb olunur.

Məsələ 1. C_3H_8 tərkibli karbohidrogenin 1 molunun tam yanmasına neçə mol oksigen sərf olunur?

Həlli: Karbohidrogenlərin tam yanmasına $(x + \frac{y}{4})$ mol oksigen sərf olunur.

Onda:

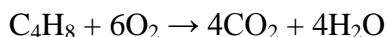
$$x + \frac{y}{4} = 3 + \frac{8}{4} = 5 \text{ mol } (O_2)$$

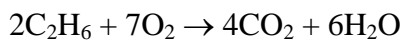
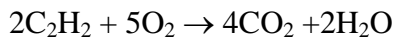
Məsələ 2. C_4H_8 tərkibli karbohidrogenin 1 molunun tam yanmasına neçə mol oksigen sərf olunur?

Həlli:

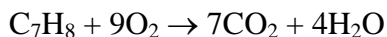
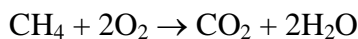
$$\nu(O_2) = x + \frac{y}{4} = 4 + \frac{8}{4} = 6 \text{ mol } (O_2)$$

Ümumiyyətlə, molekulunda hidrogenin sayı 2, 6, 10, 14, 18 və s. olan karbohidrogenlərin yanma tənliyində karbohidrogenin əmsalı həmişə olur, digər maddələrin əmsalı da onun əsasında tapılır. Məsələn:

Molekulunda hidrogenin sayı 4, 8, 12, 16 və s. olan karbohidrogenlərin yanma tənliyində əmsalı həmişə 1 olur, digər maddələrin əmsalı onun əsasında müəyyən edilir. Məsələn:

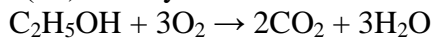
Oksigenli üzvi birləşmələrin 1 molunun yanmasına lazım olan oksigenin maddə miqdarını hesabladıqda birləşmənin tərkibində olan oksigeni nəzərə almaq lazımdır. $C_xH_yO_z$ tərkibli birləşmələrin 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarını müəyyən etmək üçün karbohidrogenlərin yanma tənliyində oksigen üçün tapılan əmsaldan üzvi maddədəki oksigenin sayının yarısını çıxmaq lazımdır.

Yəni $v(O_2) = x + y/4 - z/2$ mol olur.

Məsələ 3. C_2H_5OH -in 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigen mol miqdarını hesablayın?

Həlli:

$$v(O_2) = x + y/4 - z/2 = 2 + 6/4 - 1/2 = 3 \text{ mol}$$

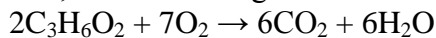

Məsələ 4. $C_3H_6O_2$ maddəsinin 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigen mol miqdarını hesablayın?

Həlli:

$$v(O_2) = x + y/4 - z/2 = 3 + 6/4 - 2/2 = 7/2 = 3,5 \text{ mol}$$

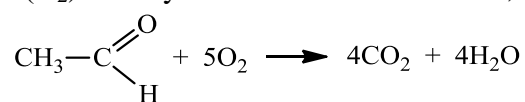
Əgər oksigenin mol miqdarı kəsr ədədlə alınarsa, onda kəsrin məxrəci yanan maddənin, sürəti isə oksigenin əmsalı olur.

Məsələ 5. C_2H_4O tərkibli maddənin 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigen mol miqdarını müəyyən edin.

Həlli:

$$v(O_2) = x + y/4 - z/2 = 2 + 4/4 - 1/2 = 2,5 = 5/2$$

Məlumdur ki, azot tərkibli üzvi birləşmələrin tam yanması zamanı azot bəsit maddə şəklində (N_2) alınır. Ona görə də $C_xH_yN_z$ tərkibli maddələrin 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarı karbohidrogenlərin yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarına ($x+y/4$) bərabər olur.

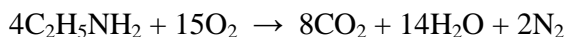
Məsələ 6. $C_2H_5NH_2$ (C_2H_7N) tərkibli birləşmənin yanma tənliyini əmsallaşdırın.

Həlli:

$$v(O_2) = x + y/4 = 2 + 7/4 = 15/4$$

Deməli, məsələ 4-ə görə yanan maddənin əmsalı 4, oksigenin əmsalı 15

olmalıdır.

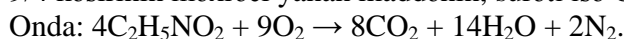
Tərkibində həm azot, həm də oksigen olan üzvi maddələrin ($\text{C}_x\text{H}_y\text{O}_z\text{N}_t$) 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarı oksigenli üzvi birləşmələrin 1 molunun yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarına $(x + \frac{y}{4} - \frac{z}{2})$ bərabər olur.

Məsələ 7. $\text{C}_2\text{H}_5\text{NO}_2$ tərkibli maddənin yanma tənliyini əmsallaşdırın.

Həlli:

$$v(\text{O}_2) = x + y/4 - z/2 = 2 + 5/4 - 2/2 = 9/4$$

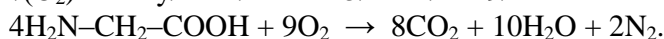
9/4 kəsirinin məxrəci yanan maddənin, surəti isə O_2 -nin əmsalı olacaqdır.

Məsələ 8. $\text{H}_2\text{N}-\text{CH}_2-\text{COOH}$ ($\text{C}_2\text{H}_5\text{O}_2\text{N}$) tərkibli maddənin yanma tənliyini əmsallaşdırın.

Həlli:

$$v(\text{O}_2) = x + y/4 - z/2 = 2 + 5/4 - 2/2 = 9/4$$

Kükürlü üzvi birləşmələrin 1 molunun yanması zamanı 1 mol-atom kükürdə 1 mol (O_2) sərf olunur. $\text{C}_x\text{H}_y\text{S}_z$ tərkibli maddənin 1 molunun yanmasına sərf olunan $v(\text{O}_2) = x + \frac{y}{4} + z$ kimi olar.

Üzvi maddənin tərkibində oksigen də olsa, yəni $\text{C}_x\text{H}_y\text{O}_z\text{S}_t$ tərkibli maddələrin 1 molunun yanmasına sərf olunan $v(\text{O}_2) = (x + \frac{y}{4} - \frac{z}{2} + t)$ kimi olur.

Beləliklə, göstərilən üsulla istənilən üzvi birləşmənin 1 molunun yanması üçün tələb olunan oksigenin mol miqdarını asanlıqla və tez bir zamanda hesablamaq olar. Bu üsul üzvi birləşmələrin yanması ilə əlaqədar hesablama məsələlərinin həllində mərhələlərin sayını minimuma endirməyə imkan verir və vaxt amilinin böyük rol oynadığı qeyri-standart situasiyalarda (məsələn, monitoring, sınaq, buraxılış və qəbul imtahanlarında) az vaxt sərf etməklə bu tip məsələlərin həlli üçün şərait yaradır.

8.1. Üzvi maddələrin yanma tənliklərinin əmsallaşdırılması mövzusunun tədrisi metodikası

1 Standart:

1.3.1. Qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrin tərkibinə və quruluşuna aid hesablamlar aparır.

2.2.1. Qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrə aid reaksiyaların tənliklərini tərtib edir.

Təlim məqsədi:

İstənilən üzvi maddənin tərkibinə əsasən maddənin 1 molunun tam yanması reaksiyasının tənliyini yazır və onun əsasında hesablamalar aparır.

İş üsulları: beyin həmləsi, problemlə vəziyyət, müzakirə

İş formaları: kollektiv, cütlərlə, qruplarla

İntegrasiya: Riy.: VII s. 1.2.5.; VIII s. - 2.1.2.

Resurslar: dərslik, BİBÖ, iş vərəqləri, holistik cədvəl

Motivasiya:

Şagirdlərin ilkin bilik səviyyəsini və bilmək istədiklərini BİBÖ üsulu ilə müəyyənləşdirə bilərsiniz.

Siz artıq qeyri-üzvi maddələrin yanma tənliklərini əmsallaşdırıb, onlar əsasında hesablamalar apara bilərsiniz. Bəs üzvi maddələrin yanma tənliklərini əmsallaşdırmaq üçün nələri bilmək istəyirsiniz? Bildiklərinizi və bilmək istədiklərinizi aşağıdakı cədvələ əsasən sistemləşdirin. Öyrəndiklərinizi mövzu ilə tanış olduqdan sonra qeyd edərsiniz.

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

Bu zaman şagirdlər bu dərstdə «nəyi öyrənmək istəyirik» deyərək öz məqsədlərini müəyyənləşdirmiş olurlar. Son xananın tamamlanmasının dərslərin son dəqiqələrinə təsadüf etdiyini də şagirdlərinizə xatırladın.

TƏDQİQAT SUALI:

– *Hər hansı üzvi maddənin yanmasına sərf olunan oksigenin əmsalını hansı üsulla daha asan müəyyən etmək olar?* - kimi tədqiqat sualını səsəndirin. Şagirdlərinizi oxu materialına yönəltmək üçün bu sualın cavabını məhz dərslərdəki materialla tanış olmaqla, müvafiq tapşırıqları icra etməklə tapa biləcəklərinə inandırın.

TƏDQİQATIN APARILMASI:

Mövzudakı cədvəl, nəticəyə baxış keçirib suallar hazırladıqdan sonra şagirdlərinizi mövzunun oxunuşuna dəvət edin. Bunu fərdi icra etməyi təklif edin. Oxu prosesinə 10-12 dəq. vaxt ayırın. Oxu prosesi bitdikdən sonra şagirdlərinizi qruplara ayırın və onlara «Əldə etdiyiniz bilikləri yoxla» xanasındaki sualları cavablandırmağı tapşırın. Qruplara həm də «Müzakirə et» xanasındaki tapşırıqların cavablandırılmasının təqdimatlarla eyni zamanda aparılacağını

bildirin.

ƏLDƏ ETDİYİN BİLİKLƏRİYOXLA:

I qrup:

Maddələr	1 molunun tam yanmasına sərf olunan O ₂ -nin mol miqdarı	Reaksiya tənliyindəki bütün əmsalların cəmi
C ₆ H ₁₄		
C ₃ H ₇ -CHO		
C ₂ H ₅ NH ₂		
C ₅ H ₁₀		

II qrup:

Maddələr	1 molunun tam yanmasına sərf olunan O ₂ -nin mol miqdarı	Reaksiya tənliyindəki bütün əmsalların cəmi
C ₅ H ₁₂		
C ₂ H ₅ -CHO		
C ₃ H ₇ NH ₂		
C ₆ H ₁₂		

MÜZAKİRƏ ET:

Hansı maddənin 1 molunun tam yanmasına daha çox mol miqdarda oksigen sərf olunur?

A) C₄H₆ B) C₂H₈ C) C₅H₁₀ D) C₅O₁₂ E) C₄H₈

ÜMUMİLƏŞDİRMƏ:

Müxtəlif sinif üzvi birləşmələrin 1 molunun tam yanmasına sərf olunan oksigenin mol miqdarı hansı hallarda daha çox olar?

- 1) molekulunda karbonun sayı eyni, hidrogenin sayı çox olduqda
- 2) molekulunda hidrogenin sayı eyni olub, karbonun sayı çox olduqda
- 3) molekulunda karbon və hidrogenin sayı eyni, oksigenin sayı çox olduqda

Tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra təqdimatı, həmçinin nəticələrin mübadiləsi və müzakirəsini təşkil edin. Hər qrup öz nəticəsini təqdim etsin, hər təqdimatın müzakirəsi üçün şərait yaradın. Müzakirələr zamanı aşkar olan səhvlərin düzəlişinə dəstək olun.

Ümumiləşdirmə və nəticə mərhələsində «Ümumiləşdirmə» xanasındakı sualın elektron variantda və ya lövhəyə çəkməklə kollektiv şəkildə cavablandırılması üçün şərait yaradın.

Qiymətləndirməni holistik sxem üzrə aparın. Təlim prosesi boyu

hazırladığınız rubriklər əsasında fərdlərin dəyərləndirilməsini aparın.

№	Meyarlar	5	4	3	2	1
1.	Üzvi maddənin kimyəvi formuluna əsasən yanma tənliyini yazma və əmsallaşdırma					
2.	Yanma tənliyi əsasında hesablama aparma					
3.	Vaxta riayət etmə					
4.	Fəallıq					

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. V.M.Abbasov, A.M.Məhərrəmov M.M.Abbasov və b. 10-cu siniflər üçün kimya dərslisi, Bakı, "Təhsil", 2019, 138 s.
2. M.M.Abbasov. Kimya. II hissə. Bakı, Abituriyent, 2013, 464 səh.

Г.А.Бакирова

Теоритические основы органической химии и методика их преподавания

РЕЗЮМЕ

Перед началом преподавания раздела углеводородов органической химии необходимо объяснить предмет органической химии, правила наименования углеводородов, теорию строения органических соединений и создать методику их преподавания по предложенным нами правилам.

G.A.Bakirova

Eheoretical bases of organic chemistry and the teaching methodology

SUMMARY

Before teaching hydrocarbon section of organic chemistry, the subject of organic chemistry, nomenclature rules of hydrocarbons, structural theory of organic compounds should be explained and the teaching methodology should be prepared as we proposed.

Açar sözlər: üzvi kimya, izomerlik, quruluş nəzəriyyəsi, üzvi maddələrin yanması.

Ключевые слова: органическая химия, изотермический, теория структуры, горение органических соединений.

Key words: organic chemistry, structural theory, combustion of organic substances.